

พลวัตงานช่างศิลป์ไทย : กระบวนการปรับตัวเพื่อการดำรงอยู่ของช่างปิดทองคำเปลว

นุสรุา จิตตเกษม

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาไทยศึกษา

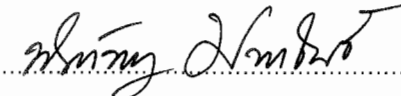
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

เมษายน ๒๕๕๕

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยบูรพา

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์และคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ได้พิจารณา
วิทยานิพนธ์ของ นุสรา จิตตเกษม ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา ของมหาวิทยาลัยบูรพาได้

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

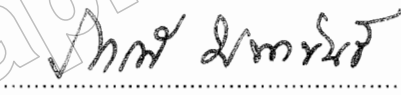

..... อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.นันทชญา มหาชนธ์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(รองศาสตราจารย์ภารดี มหาชนธ์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธาน
(รองศาสตราจารย์เชาวน์ มณีวงษ์)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.นันทชญา มหาชนธ์)

..... กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ภารดี มหาชนธ์)

..... กรรมการ
(ศาสตราจารย์สุชาติ เกาทอง)

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ อนุมัติให้รับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา ของมหาวิทยาลัยบูรพา

..... คณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
(ดร.บุญรอด บุญเกิด)

วันที่ ๑๗ เดือน พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๕

มหาวิทยาลัยบูรพา
Burapha University

การวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนวิทยานิพนธ์ ระดับบัณฑิตศึกษา

จากบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยบูรพา

ครั้งที่ ๑ ประจำปีงบประมาณ ๒๕๕๕

ประกาศคุณูปการ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความช่วยเหลือจากผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.นันทิชาญามหาพันธ์ อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก รองศาสตราจารย์ภารตี มหาพันธ์ อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม ที่กรุณาให้คำปรึกษาแนะนำแนวทางที่ถูกต้อง ตลอดจนแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ด้วยความละเอียดถี่ถ้วน และเอาใจใส่ด้วยดีเสมอมา ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งและขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้

ขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์เชาวน์ มณีวงษ์ ประธานคณะกรรมการสอบปากเปล่า และศาสตราจารย์สุชาติ เกาทอง กรรมการสอบปากเปล่าที่กรุณาแนะนำปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมให้วิทยานิพนธ์นี้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

ขอขอบพระคุณช่างปิดทองประดับกระจก กลุ่มงานประณีตศิลป์ พร้อมทั้งเจ้าหน้าที่สำนักช่างสิบหมู่ กรมศิลปากร รวมทั้งช่างทุกท่านที่ได้เสียสละเวลาให้ข้อมูลจนวิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จไปได้ด้วยดี และที่สำคัญที่สุดขอขอบพระคุณครอบครัวผู้อยู่เบื้องหลังความสำเร็จที่คอยให้กำลังใจ และสนับสนุนผู้วิจัยเสมอมา

เนื่องจากงานวิจัยครั้งนี้ส่วนหนึ่งได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยระดับบัณฑิตศึกษา ครั้งที่ ๑ ปีงบประมาณ ๒๕๕๕ จึงขอขอบพระคุณ บัณฑิตวิทยาลัยมา ณ ที่นี้ด้วย

คุณค่าและประโยชน์ของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอมอบเป็นกตัญญูกตเวทิตาแด่ บุพการี บุรพจารย์ และผู้มีพระคุณทุกท่านทั้งในอดีตและปัจจุบัน ที่ทำให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ที่มีการศึกษา และประสบความสำเร็จมาจนทุกวันนี้

นุศรา จิตตเกษม

๕๒๙๑๐๒๔๕: สาขาวิชา: ไทยศึกษา; ศศ.ม. (ไทยศึกษา)

คำสำคัญ: ศิลปะไทย/ช่างศิลป์ไทย/ทองคำเปลว

นุสรรา จิตตเกษม: พลวัตงานช่างศิลป์ไทย : กระบวนการปรับตัวเพื่อการดำรงอยู่
ของช่างปิดทองคำเปลว (THE DYNAMICS OF THAI ARTS: THE ADAPTATION PROCESS
FOR SURVIVAL OF CRAFTSMAN WORKING WITH GOLD LEAF) คณะกรรมการควบคุม
วิทยานิพนธ์: นันทชญา มหาพันธ์, Ph.D., ภาวดี มหาพันธ์, กศ.ม., ๑๘๓ หน้า. ปี พ.ศ.๒๕๕๕

การศึกษาวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการงานช่างศิลป์ไทยที่ใช้ทองคำเปลวสมัย
รัตนโกสินทร์ ศึกษาสถานภาพและบทบาท รวมทั้งกระบวนการปรับตัวของช่างปิดทองคำเปลวในปัจจุบัน โดยใช้
วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพในลักษณะกรณีศึกษา ซึ่งอาศัยข้อมูลจากเอกสารและการสัมภาษณ์เป็นหลัก

ผลการศึกษาพบว่างานช่างศิลป์ไทยนั้นมีพื้นฐานแนวคิดมาจากศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธ
ทำให้มีการใช้สัญลักษณ์มีค่านานาชนิดในการประดับตกแต่งอาคารสถานที่ของพระมหากษัตริย์ ชั้นชั้นสูง และ
ศาสนสถาน เพื่อแสดงถึงอำนาจ บารมี ความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง และเป็นเครื่องยืนยันยศศักดิ์ บุญกุศล
หนึ่งในสิ่งมีค่าเหล่านั้นคือ ทองคำ แต่ในบางช่วงเวลาภายใต้บริบททางสังคมในแต่ละขณะ ความเปลี่ยนแปลงที่
เกิดขึ้นทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกได้ส่งผลกระทบต่องานช่างปิดทองคำเปลว ซึ่งสามารถแบ่งช่วง
พัฒนาการได้เป็น ๓ ช่วง คือ ช่วงที่ ๑ (สมัย ร. ๑ ถึง ร. ๓) ช่วงที่ ๒ (สมัย ร. ๔ ถึง ร. ๖) และช่วงที่ ๓
(สมัย ร. ๗ ถึงปัจจุบัน) จากบริบททางสังคมที่เกิดขึ้นสามารถสรุปปัจจัยสำคัญที่ส่งผลกระทบต่องานช่างศิลป์ไทยที่ใช้
ทองคำเปลวได้ ๔ ประการ คือ ๑. ด้านแนวคิด คติ ความเชื่อ ๒. ด้านการเมืองการปกครอง ๓. ด้านเศรษฐกิจ
๔. ด้านนวัตกรรม เมื่อปัจจัยใดปัจจัยหนึ่งเข้ามากระทบจะส่งผลกระทบต่องานช่างปิดทองคำเปลว ซึ่งอาจเป็นด้านการ
สนับสนุนหรือการลดทอนการใช้ทองคำเปลว และจะส่งผลกระทบต่อเนื่องไปถึงตัวช่างปิดทองคำเปลวโดยตรง
เนื่องจากช่างเป็นผู้ผลิตงานให้กับสังคม สังคมจึงเป็นตัวกำหนดกรอบการทำงานให้กับช่างทำให้ช่างหลง และ
ช่างอิสระที่ทำการศึกษายังคงมีสถานภาพความเป็นช่างที่ผลิตงานเพื่อตอบสนองความต้องการของสังคม จึง
เป็นการทำงานเพื่องาน เพื่อสร้างฐานะให้กับตนเอง ไม่ได้ทำงานเพื่อสนองตอบอารมณ์ความรู้สึก และไม่
ต้องการแสดงตัวตนอย่างที่ศิลปินในปัจจุบันต้องการ สำหรับเทคนิคและกรรมวิธีการปิดทองคำเปลว ช่างทั้งสอง
กลุ่มยังคงมีการทำพื้นและปิดทองด้วยยางรัก และได้มีการพัฒนาใช้วัสดุสมัยใหม่แทนยางรัก คือ สีนํ้ามัน และ
อีพ็อกซี่ ส่วนวัสดุทดแทนทองคำ คือสีทองคำวิทยาศาสตร์ได้ถูกนำมาใช้เพิ่มมากขึ้น ช่างทั้งสองกลุ่มมีการ
ประสานงานเชื่อมโยงกันโดยอาศัยความรู้จักคุ้นเคยกันเป็นสำคัญ ภาระหน้าที่ของช่างด้านการถ่ายทอดสืบสาน
ภูมิปัญญาการปิดทอง ช่างทั้งสองกลุ่มมีการถ่ายทอดจากรุ่นพี่ หรือหัวหน้างาน ไม่มีเอกสารตำราเขียน ฝึกทำกับ
งานจริง ในสถานที่จริง ๆ นอกจากนี้ทางกลุ่มช่างหลงยังได้มีการเผยแพร่ความรู้การปิดทองคำเปลวไปยัง
บุคคลภายนอก แต่ก็สอนเฉพาะการปิดทองด้วยสีน้ำมัน ดังนั้นจึงสามารถคาดการณ์แนวโน้มในอนาคตได้ว่า
งานช่างปิดทองคำเปลวจะยังคงมีอยู่ต่อไป ภายใต้เงื่อนไขที่ยังมีทรัพยากรทองคำ และคนยังให้คุณค่าทองคำ อีก
ทั้งยังคงมีสถาบันพระมหากษัตริย์ พุทธศาสนา และมีงานการอนุรักษ์สมบัติของชาติอยู่ แต่มีทิศทางว่าจะถูก
ปรับไปใช้วัสดุสมัยใหม่คือ สีนํ้ามันทดแทนยางรัก และสีทองคำวิทยาศาสตร์ทดแทนทองคำเปลวแท้มากขึ้น

52910285: MAJOR: THAI STUDIES; M.A. (THAI STUDIES)

KEYWORDS: THAI ARTS / THAI CRAFTSMAN / GOLD LEAF

NUSSARA CHITTAKASEM: THE DYNAMICS OF THAI ARTS: THE ADAPTATION PROCESS FOR SURVIVAL OF CRAFTSMAN WORKING WITH GOLD LEAF. COMMITTEE: ASST. PROF. NANCHAYA MANAKHAN, Ph.D., PARADEE MAHAKHAN, M.Ed. 183 P. YEAR 2012.

This thesis is aimed to study the development of Thai art craftsmanship using gold leaf in Rattahakosin period in terms of status and role including adaptation of craftsmen at the present. This qualitative study is a case study using data from document and interview.

The findings show that the fundamental concept of Thai craftsmanship is derived from Brahmanism and Buddhism which results in majestic grandeur of royal and religious places. For showing the power and prosperity of the nation, decoration of these places must be splendid; therefore, precious stones and metals are used for the decoration and, among those precious materials, gold is the most famous. For convenient use, it is transformed into gold leaf. Social context plays important role on the development and popularity of this Thai arts, and its development can be divided into three periods. The first period is considered from the reign of King Rama I to King Rama III; the second period is from the reign of King Rama IV to King Rama VI, and the third period is from the reign of King Rama VII until the present. There are four factors affecting the popularity and the style of this type of Thai arts including the craftsmen themselves. Those factors are 1. value and belief of society, 2. political situation, 3. economy, and 4. innovation. Unlike other kinds of artists, craftsmen for this Thai art, both royal and freelance, produce their works from the need of society not for expressing their own emotion and identity. The two groups of craftsmen have still conserved the traditional technique using lacquer in the processes of background preparation and gold leaf attachment onto the background. Modern gluing agents like oil color and epoxy and scientific gold color are used as substitution for lacquer and real gold leaf. The coordination and communication between two groups of craftsman are in good condition due to their familiarity. The knowledge of this art is transferred from generation to generation without official written document. An individual craftsman has to get into the field practicing in the real scene. Those royal craftsmen although offer knowledge of this art to public, they teach only the process of using oil color not lacquering. The prediction is that this type of Thai arts will continue as long as gold is valued and exists. In addition, as long as monarchy and Buddhism are two important sectors together with conservation of national heritage in terms of Thai arts, Thai arts using gold leaf will continuously exist. However, the tendency of using of oil color for lacquer and scientific gold color instead of gold leaf will increase.

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
สารบัญ.....	ฉ
สารบัญภาพ.....	ช
บทที่	
๑ บทนำ.....	๑
ความสำคัญของปัญหาวิจัย.....	๑
วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	๔
กรอบแนวคิด.....	๕
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	๕
ขอบเขตของการวิจัย.....	๖
วิธีดำเนินการวิจัย.....	๖
นิยามศัพท์เฉพาะ.....	๗
๒ พัฒนาการงานช่างปิดทองคำเปลว สมัยรัตนโกสินทร์.....	๙
มูลเหตุและแรงบันดาลใจในงานช่างศิลป์ไทย.....	๙
แหล่งทรัพยากรทองคำ.....	๑๒
การใช้ทองคำเปลวในงานช่างศิลป์ไทย.....	๑๔
พัฒนาการงานช่างปิดทองคำเปลว.....	๑๙
๓ สถานภาพและบทบาทของช่างปิดทองคำเปลว.....	๙๗
สถานภาพและบทบาทของช่างศิลป์ไทย.....	๙๗
สถานภาพและบทบาทของช่างปิดทองคำเปลวในปัจจุบัน.....	๑๐๓
สรุปท้ายบท.....	๑๑๙
๔ กระบวนการปรับตัวของช่างปิดทองคำเปลวในปัจจุบัน.....	๑๒๓
ปัจจัยหลักที่ส่งผลกระทบต่องานช่างปิดทองคำเปลว.....	๑๒๓
กระบวนการปรับตัวของช่างปิดทองคำเปลวในปัจจุบัน.....	๑๒๘
๕ สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ.....	๑๔๓

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
สรุปผลการศึกษา.....	๑๔๓
อภิปรายผล.....	๑๔๗
ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย.....	๑๕๑
ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป.....	๑๕๑
บรรณานุกรม.....	๑๕๒
ภาคผนวก.....	๑๖๒
ภาคผนวก ก.....	๑๖๓
ภาคผนวก ข.....	๑๖๘
ภาคผนวก ค.....	๑๗๖
ภาคผนวก ง.....	๑๗๘
ประวัติย่อของผู้วิจัย.....	๑๘๓

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
๑ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง ประดับตกแต่งด้วยทองคำเปลวตามแบบประเพณีนิยม.....	๑๕
๒ พระพุทธรูปรอบพระระเบียง วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร ปิดทองคำเปลวทั้งองค์ตามลักษณะมหาบุรุษลักษณะ.....	๑๖
๓ ภาพจิตรกรรมฝาผนังแนวประเพณี ภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ปิดทองที่เครื่องแต่งกายตัวละครสำคัญ ข้าวของเครื่องใช้ของคนชั้นสูง.....	๑๖
๔ เรือพระที่นั่งเอกชัยเห็นหัว ใช้กรรมวิธีการปิดทองร่องกระจก ร่วมกับการเขียนลายรดน้ำ.....	๑๗
๕ ตู้พระธรรมลายรดน้ำ ในหอไตร วัดระฆังโฆสิตาราม เทคนิคลายรดน้ำ.....	๑๘
๖ ทองคำเปลว และอุปกรณ์การปิดทอง.....	๑๘
๗ พระอุโบสถวัดนางนอง ฝั่งธนบุรี กรุงเทพมหานคร ได้รับอิทธิพลศิลปะรูปแบบจีน ทำให้ภายนอกอาคารไม่มีการปิดประดับทองคำเปลว.....	๒๖
๘ จิตรกรรมฝาผนังรูปแบบศิลปะจีนในพระอุโบสถ วัดราชโอรสาราม ฝั่งธนบุรี มีความนิยมปิดทองคำเปลว.....	๒๗
๙ ภาพกระจก ๓ ภาพเหนือขอบหน้าต่าง กรอบทำเป็นลายกระจัง ลายใบเทศ หรือลายดอกพุดตาน ลงรักปิดทองคำเปลว.....	๒๘
๑๐ พระพุทธรูปรอบพระระเบียง วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม หล่อด้วยสัมฤทธิ์ทำสีดำ ไม่ได้ปิดทองตามคตินิยมแบบเดิม.....	๔๒
๑๑ สัตว์หิมพานต์ ตามคติ ความเชื่อเรื่องไตรภูมิ ประดับในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม.....	๔๓
๑๒ พระบรมรูปทรงม้า อิทธิพลศิลปะตะวันตกที่นิยมทำเป็นสีดำ.....	๔๖
๑๓ ลักษณะภายนอกทางสถาปัตยกรรมวัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร มีรูปแบบที่สืบทอดมาจากรูปแบบสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔.....	๔๘
๑๔ ภายในพระอุโบสถวัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร ตกแต่งแบบตะวันตก มีการปิดประดับด้วยทองคำเปลวตามส่วนประกอบต่าง ๆ.....	๔๙
๑๕ พระอุโบสถ วัดนิเวศธรรมประวัติ อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ออกแบบและก่อสร้างด้วยศิลปะตะวันตก ภายนอกไม่นิยมปิดด้วยทองคำเปลว.....	๕๐

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
๑๖ ภายในพระอุโบสถ วัดนิเวศธรรมประวัติ ตกแต่งแบบศิลปะตะวันตก ปิดประดับด้วยทองคำเปลวตามส่วนต่าง ๆ.....	๕๐
๑๗ นุชบก ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แสดงถึงคติความเชื่อเรื่องไตรภูมิ มีการปิดประดับด้วยทองคำเปลว.....	๕๑
๑๘ พระศรีรัตนเจดีย์ ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ใช้โมเสกทองปิดประดับแทนการปิดทองคำเปลว.....	๕๒
๑๙ พระอุโบสถ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม กรุงเทพมหานคร ตกแต่งด้วยทองคำเปลวรูปแบบไทยประเพณี.....	๕๓
๒๐ จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม เขียนด้วยสีเหลือง...	๕๔
๒๑ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท สถาปัตยกรรมไทยประเพณีผสมกับแบบตะวันตก.....	๕๕
๒๒ จิตรกรรมฝาผนัง ภายในวัดราชาธิวาส เน้นความสมจริงมากขึ้น ผิพระวรกายพระพุทธรูปเจ้าจึงไม่ได้ปิดด้วยทองคำเปลวอย่างลักษณะมหาบุรุษลักษณะ.....	๖๑
๒๓ พระประธานภายในพระวิหารหรือศาลาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ มีลักษณะเหมือนจริงหล่อด้วยสัมฤทธิ์ ไม่ปิดทองคำเปลว.....	๖๒
๒๔ ภายนอกพระอุโบสถ วัดราชาธิวาสราชวรวิหาร ปิดทองคำเปลวเฉพาะพระพุทธรูป.....	๖๓
๒๕ พระที่นั่งอนันตสมาคม ออกแบบตกแต่งด้วยรูปแบบศิลปะตะวันตก ภายนอกไม่ปิดทองคำเปลว แต่จะใช้ตกแต่งภายในตัวอาคาร.....	๖๖
๒๖ พระปฐมบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช.....	๖๙
๒๗ อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย ใช้ทองคำเปลวปิดประดับที่พานรัฐธรรมนูญและองค์ประกอบ.....	๗๖
๒๘ เทวตาประดับพระเมรุ วัดสุทัศน์เทพวรารามของคำพิทยาศาสตร์.....	๘๐
๒๙ พระมหาพิชัยราชรถ ให้ประกอบงานพระเมรุ ตามคติความเชื่อแบบโบราณ.....	๘๑
๓๐ ชุมนเฉลิมพระเกียรติ บริเวณถนนราชดำเนินนอก กรุงเทพฯ ใช้สีทองวิทยาศาสตร์.....	๘๔
๓๑ ภายในศาลาไทย โรงแรมโอเรียลเต็ล ประดับตกแต่งด้วยทองคำเปลวเพื่อแสดงความเป็นไทย.....	๘๕
๓๒ ภายในห้องนั่งเล่น บ้านบาร์มี ประดับตกแต่งด้วยทองคำเปลว ภาพจากหนังสือ	

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
แต่งแบบไทย ๒.....	๘๖
๓๓ แผนผังการประสานงานของช่างปิดทองคำเปลว.....	๑๔๐

มหาวิทยาลัยบูรพา
Burapha University